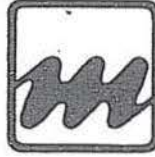

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

8

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Mehmet AKALIN Armađanı

İstanbul, 1997

TÜRKÇEDE PARMAK VE BEŞ PARMAĞIN İSİMLERİ

EMİNE GÜR SOY-NASKALI*

Türkçenin en eski metinlerini taradığımızda "parmak" anlamını karşılamak üzere *erñe:k~erñek~ernek~eñrek* kelimesiyle karşılaşırız (Clauson s. 234). Bu kelimenin etimolojisini *er* isim köküne *-ñek* ekinin getirilmesi olarak düşünebiliriz. Ekin *ñ>n* değişmeli şekli ve tabii ki *rñ>ñr* metatezli şekli sonradan oıtaya çıkan şekiller olmalıdır. İsimden isim yapan *-ñek* yapım ekinin Eski Türkçede tek bir örneğine rastlamaktayız: *baka:ñak~baka:yak~bakanak* "at tırnağının içi, çift tırnaklıların iki tırnağının arası, iki tırnaktan birisi". Ekin vokali bütün örneklerde kısadır (Clauson s. 316). Anlam itibarıyla de sanki küçültme veya benzetme ifade etmektedir: *baka*: "kurbağa" demektir, *baka:ñak* ise "atın tırnağında kurbağaya benzer veya küçük kurbağa gibi olan kısım" demektir. Bu kelimenin İngilizce karşılığı da kurbağa benzetmesinden istifade etmektedir: "the frog' in a horse's hoof". *erñek* kelimesinde *er* isim kökünü "erkek" diye manalandırırsak bu köke getirilen ekin görevi de yukarıdaki örneğe denktir, yani ekin köke getirdiği mana "küçük" veya "gibi" şeklinde ve "parmak" manasını taşıyan *erñek* kelimesi de "küçük adam, adamcık, adama benzer şey" olarak açıklanabilir. Von Gabain, Brockelmann ve Räsänen *erñek* kelimesini *er* "erkek" isim kökünden türeyen *eren* kelimesine *-gek* ekinin getirilmesi olarak açıklamaktadırlar (Sevortyan s. 299).

Eski Türkçenin *erñe:k~erñek* kelimesi bugün sadece Güney Sibirya Çağdaş Türk şivelerinde "parmak" manasında *ergek* şekliyle mevcudiyetini sürdürmüştür. Buradaki ek *-ñe:k~ñek > -gek* ekidir ve Eski Türkçede tek tük kelimedede görülen ve isimden isim yapan *-ğa:kl-ge:k* yapım ekini hatırlatmaktadır. Eski Türkçede *-ge:k* eki ile yapılan kelimeler şunlardır: *eñek*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

<*eñgek "alt çene, çene kemiği, çene" (*eñ* "çene"), *yaña:k* <**ya:nğa:k* "yanak, elmacık kemiği" (*ya:n* "kalça; yan, yan taraf"), *kidizge:k* "keçe gibi" (*kidiz* "keçe"), *müñüzge:k* "nasır, elle yapılan işten dolayı elin üzerini bağlayan sert deri, boynuz gibi sert olan şey" (*müñüz* "boynuz"). Bu kelimeleri gözden geçirdiğimizde ekin esas itibariyle şu fonksyonu ortaya çıkarıyor: gibilik ve bu benzerlik neticesinde oluşan somut bir isim, hatta bir uzuv ismi. Fonksyon açısından ele alındığında *erñe:k* kelimesindeki ekin fonksyonuna da uygun düşmektedir. Acaba Eski Türkçenin *-ge:k* eki *-ñe:k* ekinden mi türemiştir? Seyrek de olsa Eski Türkçede bir *ñ~ğ/g* değişmesi (Von Gabain s.39) veya çift şekille mevcudiyet vardır: *eñir--egir-* "takip etmek, muhasara etmek" (Von Gabain s. 39) (Bu kelime için Clauson *ñ* sesli şeklin *g*'ye paralel veya *g*'den çıkışlı olarak ele alıyor, s.113), *eñin--egin* "omuz" (Von Gabain s.39) (Clauson *ñ*'li şeklin sekonder olma ihtimalini soru işareti ile yani tereddüt belirterek ifade ediyor, s.109), *-eñim--egim* "kısımlı" (Von Gabain s.39) (Clauson yine tereddüt ifade eden bir soru işareti ile *-ñ*'yi sekonder olarak gösteriyor, s.108)

13. yüzyıldan sonra "parmak" manasında *erñe:k* kelimesi yerini *barmak* kelimesine bırakmıştır (İbn Muhenna, Çağatay, Harezmi, Koman, Kıpçak, Osmanlı metinleri, Clauson s.234). Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca sözlüğünde *ernak* şeklinde ve yine "parmak" anlamıyla bağlantılı olan "parmakların ucu" anlamlı bir kelime kayıtlıdır. Semantik bir kayma ile *erñe:k* bu dönemde de görülmektedir.

Çağdaş şivelere baktığımızda "parmak" anlamında *barmak* ve bu kelimenin fonetik varyantlarının semantik sahaya hakim olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte *barmak* kelimesinin yanı sıra başka kelimelerin de bu semantik sahaya girdiğini tesbit ediyoruz: *kol*, *susak*, *salaa*.

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *barmag*, Türkiye Türkçesi: *parmak*, Türkmen.: *barmak*, Doğu Türkçesi gurubunda: Özbek.: *barmok*, Yeni Uygur.: *barmak*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kırgız.: *barmak*, *manca*, Kazak.: *sauvsak* (el için), *barmak* (ayak için), *kol*, Tatar.: *barmak*, Kumuk.: *barmak*, Karakalpak.: *barmak*, Başkurt.: *barmak*, Karaçay.: *barmak*, Karayim.: *barmak*, *barmax*, *parmak*, Çuvaş.: *pürne*, *purne*, *porne* (Çuvaşçadan Çeremişçeye geçerek *parna* olmuştur, bk. Räsänen s.63), Güney Sibiryaya gurubunda: Tuva.: *salaa*, Hakas.: *ergek* (*parbax* "dallı budaklı" anlamında), Hakas.: *salaa*, Teleüt.: *parmak*, Küerik.: *mermek* (*blm*

değişmesi ile), Altay.: *sabar*, Yakut.: *tarbax*. //Altay dillerinde: Moğol.: *xuruu*, Kalmuk.: *narın xurhn* (el için), *kölin xurhn* (ayak için), Evenk.: *xair*, *ngâl*, Sarkıtır.: *xayâr*, *xayâldo*, Lamun.: *xayâr*, *xayâldo*, Yukagir.: *xayâr*, Arman.: *onkôn*.

"Baş parmak" anlamını karşılamak üzere şu kelimeler tesbit edilmiştir:

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *baş barmag*, Türkiye Türkçesi: *baş parmak*, Türkmen.: *başam barmak*, Doğu Türkçesi gurubunda: Eski Türkçe: *uluğ ernek* (Turfan metinleri, Clauson s.1136, 234), Çağatayca: *baş barmak* (Babürname, Şen), Özbek.: *boşmaldok*, Yeni Uygur.: *baş barmak*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kırgız.: *baş barmak*, Kazak.: *bas barmak*, Tatar.: *baş barmak*, Kumuk.: *baş barmak*, Nogay.: *bas barmak*, Karakalpak.: *bas barmak*, Başkurt.: *baş barmak*, Karaçay.: *baş barmak*, Karayim.: *bas barmak*, Çuvaş.: *pus pürne*, Güney Sibirya gurubunda: Tuva.: *ergek*, *ulug ergek*, Hakas.: *irgek*, Altay.: *ergek*, Yakut.: *toyon tarbax*, *erbex*. //Altay dillerinde: Mongol.: *erhiy xuruu*, Kalmuk.: *erke*, Evenk.: *xuregen*, Kolim.-Omolon.: *xorogon*, Sarkıtır.: *xeregen*, Lamun.: *xeregen*, Yukagir.: *xeregen*, Arman.: *ôren*, *mêke onkôn*.

"İşaret parmağı" anlamını karşılamak üzere şu kelimeler tesbit edilmiştir:

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *şehadet barmagı*, Türkiye Türkçesi: *işaret parmağı*, Türkmen.: *süem barmak*, Doğu Türkçesi gurubunda: Eski Türkçe: *su:k ernek*, *yanar ernek* (Clauson s. 234, 942; Kaşgarlı Mahmud'a göre *suk ernek*, işaret veya şehadet parmağıdır; "aç gözlü, haris" anlamındaki *su:k* kelimesi işaret parmağı için mecazi anlamda kullanılmıştır çünkü yemeğin içine daldırılan ilk parmak bu parmaktır, DLT, III, s.130. Daha uygun bir açıklama ise kelimenin *suk-* "sokmak, batırmak, daldırmak" kökünden çıkmış olmasıdır, Clauson s.804; *yanar* <*yan-* "bir kimseyi tehdit etmek" *yanar ernek* yani "tehdit eden parmak" ibaresi Sanskritçe *taryanî* kelimesinin tercümesidir, Clauson s.952), Çağatayca: *şehâdet barmagı* (Babürname, Şen), Özbek.: *körsetkiç barmok*, Yeni Uygur.: *işaret barmak*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kırgız.: *söömöy* (*sööm* "açılmış şehadet parmağı ile başparmağın uçları arasındaki mesafeden ibaret olan uzunluk ölçüsü", Kazak.: *sukkol*, Tatar.: *imen barmak*, Kumuk.: *iman barmak*, Nogay.: *ekinci barmak*, Karakalpak.: *suk barmak*, *korsetkiş barmak*, Başkurt.:

huk barmak, Karaçay.: *başala barmak*, Karayim.: Çuvaş.: *şêvêr pürne*, Güney Sibiryâ gurubunda: Tuva.: *aytır salaa* "konuşan parmak", *bacı kurlug*, Hakas.: *ustug salaa*, Altay.: *us sabar*, Yakut.: *ıyar tarbax*, *sömüye*. // Altay dillerinde: Moğol.: *doloovor xuruu*, Kalmuk.: *xumxa xurhn*, Evenk.: *unikân*, Kolım.-Omolon.: *unyakan*, İndigir.: *unyakan*, Sarkırır.: *unökôn*, Lamun.: *unökôn*.

"Orta parmak" anlamında kullanılan kelimeler ise şöyledir:

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *orta barmag*, Türkiye Türkçesi: *orta parmak*, Türkmen.: *orta barmak*, Doğu Türkçesi gurubunda: Eski Türkçe: *ortun ernek* (Clauson s.234), Özbek.: *urta barmok*, Yeni Uygur.: *ottura barmak*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kırgız.: *orton kol*, Kazak.: *ortan kol*, Tatar.: *urta barmak*, Kumuk.: *orta barmak*, Nogay.: *orta barmak*, Karakalpak.: *orta barmak*, *ortan barmak*, Başkurt.: *urta barmak*, Karaçay.: *orta barmak*, Karayim.: *ortançı barmak*, Çuvaş.: *vâta pürne*, Güney Sibiryâ gurubunda: Tuva.: *ortaa salaa*, *ortaa mergen*, Hakas.: *ortın salaa*, Altay.: *orton sabar*, Yakut.: *orto tarbax*. //Altay dillerinde: Kalmuk.: *dund xurhn*, Evenk.: *dulagan*, İndigir.: *dulag*, Sarkırır.: *dulov ngâlan*, *dulokôn ngâla*, Lamun.: *dulokôn*, Yukagir.: *dulokônni xayâr*, Arman.: *dolkak onkôn*, *elgek onkôn*.

orta kelimesinden sonra görülen *n*'li şekil Uygurcadan beri bilinen bir şekildir ve daima sıfat olarak geçmektedir.

"Yüzük parmağı"nı ifade eden şu kelimeler vardır:

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *adsız barmag*, Türkiye Türkçesi: *yüzük parmağı*, Türkmen.: *ogulxacat (barmak)*, Doğu Türkçesi gurubunda: Eski Türkçe: *atsız ernek* (*a:dsız*; "adı olmayan parmak" anlamında, Clauson s.234, 71. Ögel'in verdiği bilgiye göre, eski Türkler yüzüğü serçe parmağın yanındaki parmağa takıyorlardı; Uygurlar bu parmağı *atsız erngek* adı ile anıyorlardı. Ögel, Kaşgarlı'dan naklen Selçuk çağının başlarına ait kaynaklarda yüzük parmağına *çıçamuk* denildiğini, Uygurların ise bu kelimeyi daha çok küçük parmak için kullandığını belirtiyor, Ögel cilt 9, s. 262; ayrıca DLT, I, s.487). Çağatayca: *bınsır barmagı* (*bınsır* < Arapça "yüzük", Babürname, Şen), Özbek.: *yanbarmok*, Yeni Uygur.: *üzük barmak*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kıpçakça: *adsız parmak* (Clauson s.71), Kırgız.: *atı cok*, Kazak.: *atı jok kol*, Tatar.: *atsız barmak*, Kumuk.: *kırı*

barmak, *öksüz barmak*, Nogay.: *dortinşi barmak*, Karakalpak.: *atsız barmak*, *törtinşi barmak*, *atsız*, "*şıldır şumek*" *barmak*, Başkurt.: *sıgancak barmak*, *sıganak barmak*, Karaçay.: *sansız barmak*, Karayim.: *Çuvaş.*: *yatsâr pürne* "adsız parmak", Güney Sibiryâ gurubunda: Tuva.: *uvaa şecek*, *uva seecey*, *törtkü salaa*, *dörtkü*, Hakas.: *tolanır*, Altay.: *adı çok sabar*, Yakut.: *aata suox tarbax* ("adı yok parmak"). // Altay dillerinde: Moğol.: *yadam xuruu*, *nergüy xuruu*, Kalmuk.: *ner uga xurhn*, Evenk.: *aç gerbelê*, İndigir.: *ad gerbelê*, Sarkırır.: *ad gerbelê*, Lamun.: *ad gerbelê*, Yukagir.: *çimçenni gêno*.

"Serçe parmağı" için şu kelimeler kullanılmıştır:

Batı Türkçesi gurubunda, Azeri.: *çeçele barmag*, Türkiye Türkçesi: *serçe parmağı*, *serçe parmak*, *küçük parmak*, Adana yöresinde ağız tebitinde: *çine*, Türkmen.: Doğu Türkçesi gurubunda: Eski Türkçe: *kiçig ernek* (Clouston, s.234. Kaşgarlı'da serçe parmağa *çıçalak* adının verdiği söyleniyor, DLT, I, s.487. Yjne Ögel'e göre Ortaçağ Mısır Türklerinde serçe parmağa *çiçlek* ve *çeçe* adı verilmiştir, cilt 9, s. 262), Özbek.: *cimcilok*, *çimçalok*, Yeni Uygur.: *sınçılak kol*, Kuzey Türkçesi gurubunda: Kırgız.: *çipalak*, Kazak.: *şınaşak*, Tatar.: *çençe barmak*, Kumuk.: *çineçey*, *çineçey*, Nogay.: *şınatay*, Karakalpak.: *şuntay*, *şnatay barmak*, Başkurt.: *setekey*, *setekey barmak*, *bepes barmak*, Karaçay.: *gitçe barmak*, Karayim.: *kiçi barmak*, Çuvaş.: *kaça pürne* ("küçük parmak"), Güney Sibiryâ gurubunda: Tuva.: *biçe salaa*, *biçe şöömey*, *bice böövey*, *şumaş ergek*, *biçe şecek*, *sıybıcık*, Hakas.: *çimalçıx*, *sımalçıx*, Altay.: *çıçalık*, Yakut.: *ılgın*, *ılgın-çıkıya*. // Altay dillerinde: Kalmuk.: *çivçxe*, *çigçe*, Evenk.: *çimçên*, Sarkırır.: *çimçê*, Lamun.: *çimçê*.

Parmak ve beş parmağın isimlerinin karşılaştırmasında olduğu gibi beş parmakla ilgili tekerlemelerde de bir yakınlık ve bütünlük göreceğimizi tahmin ediyorum. Bu tekerlemeleri toplamak ve karşılaştırmak bir araştırma konusu olabilir. Tekerleme çeşitlerinden bir tanesine örnek olarak burada sadece bir Kumuk tekerlemesini nakletmek istiyorum:

Çineçey - "Tug turuguz!" *dep aytgan.*

Karı barmak - "Turup kayda barayık?" *tep aytgan.*

Orta barmak - "At urlama barayık!" *tep aytgan.*

İman barmak - "At urlasa gunahdır!" *dep aytgan.*

Baş barmak - "Gunahı mene boynumna!" *dep aytgan.*

(Gürsoy s. 67)

- "Serçe parmak - "Hazır olunuz!" dedi.
 Yüzük parmağı - "Hazır olup da nereye gidiyoruz?" dedi.
 Orta parmak - "At çalmaya gidiyoruz!" dedi.
 İşaret parmağı - "At çalmak günahdır!" dedi.
 Baş parmak - "Günahı benim boynuma!" dedi.

Kısaltmalar ve bibliyografya:

- Abdurahmanova, R., *Ruşça Üzbekça Lugat /Russko-Uzbekskiy Slovar*, Moskova 1954.
- Afanasev, P. S., Xaritonov, L. N., *Nuuççalı-Saxalı Tıldıt / Russko-Yakutskiy Slovar*, Moskova 1968.
- Ataev, G., Mesgudov, V., *Russko-Turkmenskiy Uçeny Slovar /Ruşca Turkmençe Okuv Sözlügi*, Moskova 1982.
- Bammatov, Z. Z., *Ruşça Kumukça Sözlük / Russko-Kumukskiy Slovar*, Moskova 1960.
- Baskakov, N. A., *Orus-Altay Sözlük / Russko-Altayskiy Slovar*, Moskova 1964.
- Baskakov, N. A., *Ruşça-Karakalpakşa Sozlik / Russko-Karakalpakskiy Slovar*, Moskova 1947.
- Baskakov, N. A., *Ruşça-Nogayşa Slovar / Russko-Nogayskiy Slovar*, Moskova 1956.
- Clauson= Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Çankov, D. İ., *Orıs-Xakas Slovar / Russko-Xakasskiy Slovar*, Moskova 1961.
- Damdinsüren, T., Luvsandendev, A., *Oros Mongol Tol*, Ulanbaatar 1969.
- DLT= Kaşgarlı, Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk*, IV cilt, Ankara 1985-1986.

- Dmitriev, N. K., *Viracla-Çavaşla Slovar / Russko-Çuvaşskiy Slovar*, Moskova 1951.
- Ercilasun, A. B., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991.
- Gadciahmedov, N. E., *Russko-Kymıkskiy Slovar*, Mahaçkala Daguçpedgiz 1991.
- Gürsoy= *Cumucica & Nogaica*, (G. J. Ramstedt's Kumyk materials edited and translated by Emine Gürsoy-Naskali & G. J. Ramstedts nogaische Materialien bearbeitet und übersetzt Von Harry Halen), Helsinki 1991.
- İlişkin, İ. K., *Ors Xalmg Tol / Russko-Kalmıtskiy Slovar*, Moskova 1964.
- Karimova, G. R., *Russko-Başkirskiy Slovar*, Moskova 1954.
- Kunaa, A. Ç., *Russko-Tuvinskiy Slovar (dlya uçaşçihşya) / Orus-Tıva Slovar (öörenikçilerge)*, Kızıl 1962.
- Mahmudov, H. H., *Orıssa-Kazakşa Mektep Sözdigi / Şkolny Russko-Kazahskiy Slovar*, Alma-Ata 1960.
- Monguşa, D. A., *Orus-Tıva Slovar / Russko-Tuvinskiy Slovar*, Moskova 1980.
- Orucov, E. E., *Russko-Azerbaydcanskiy Slovar / Rusca-Azerbaycanca Lüget*, 3 cilt, Bakı 1975.
- Osmanov, M. M., *Tatarca-Russca Süzlek / Tatarsko-Ruskiy Slovar*, Moskova 1966.
- Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 9 cilt, Ankara 1991.
- Palmbax, A. A., *Orus-Tıva Slovar / Russko-Tuvinskiy Slovar*, Moskova 1953.
- Räsänen, M., *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- Safiev, T. S., *Rusşa Karakalpakşa Sözlük / Russko-Karakalpakskiy Slovar*, Moskova 1962.
- Sauranbaev, N. T., *Orusşa-Kazakşa Sözdik / Russko-Kazahskiy Slovar*, Moskova 1951.

- Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy Slovar Turkskih Yazıkov*, Moskova 1974.
- Süyünç Ulu, X., *Orusbiy Ulunu, I., Orus-Karaçay-Malkar Sözlük / Russko-Karaçaevo-Balkarskiy Slovar*, Moskova 1965.
- Şejh Sulejman Efendi, *Çagataj-Osmanisches Worterbuch*, neşreden: Ignaz Kunos, Budapest 1902.
- Şen= Mesut Şen, *Babürname*, hazırlanmakta olan Türk Dili doktora tezi, Marmara Üniversitesi.
- Tagıyev, M. T., ve diğ erleri, *Azerbaycansko-Russkiy Slovar / Azerbaycanca-Rusça Luget*, Bakı 1986.
- Tenişev, E. R., *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar / Karaçay-Malkar-Orus Sözlük*, Moskova 1989.
- Tsintsius, V. İ., Rişes, L. D., *Russko-Evenskiy Slovar*, Moskova 1952.
- Tüzgen, M. A., *Türkçe-Uygurçe Lugat*, (?) 1989.
- Von Gabain=Gabain, A., *Eski Türkçenin Grameri*, çeviren: Mehmet Akalın, Ankara 1988.
- Yudahina, K., *Russko-Kirgizskiye Slovar*, Moskova 1944.